

ХРЕЩЕНІ РОСИ ОЧИМА ВІЗАНТІЙЦІВ

Питання ролі візантійського чинника у політичному й культурному житті Східної Європи залишається загалом добре виплеканою поколіннями дослідників цариною наукових студій. Чи не найбільше розвідок присвячено християнізації Русі у контексті міжнародної політики держав раннього середньовіччя¹, впливові різноманітних ромейських зразків на конструкцію власне давньоруських феноменів², образів візантійців на Русі та північних варварів у Візантії³. За таких умов спроба ще раз звернутися

¹ Див.: *Соболевский А.И.* В каком году крестился Св. Владимир? О месте и времени крещения Св. Владимира и о годе крещения киевлян В. Завитневича. Киев, 1888 // ЖМНП, 1888, ч. 257, июнь, с. 396–403; Владимирский сборник. В память 950-летия крещения Руси. 988–1938. Белград, 1938; *Левченко М.В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // ВВ, 1953, т. 7, с. 194–223; *Литавин Г.Г.* Византия и Русь в IX–X вв. // История Византии. М., 1967, т. 2, с. 226–237; *Рапов О.М.* О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами // ВИ. 1984, № 6, с. 34–47; Введение христианства на Руси / [А.Д. Сухов, А.Г. Кузьмин, А.П. Новосельцев и др.]; отв. ред. А.Д. Сухов. М., 1987; Запровадження християнства на Русі: Історичні нариси / [М.Ф. Котляр, К.Ю. Гломозда, О.Б. Головка та ін.]; відп. ред. Ю.Ю. Кондуфор. К., 1988; Тысячелетие крещения Руси: Международная церковно-историческая конференция. Киев, 21–28 июля 1986 г. Материалы / [под общ. ред. Патриаршего экзарха Украины, митрополита Киевского и Галицкого Филарета]. М., 1988; *Котляр М.Ф.* Запровадження християнства у Давньоруській державі // УІЖ, 1988, № 6, с. 14–25; *Кузьмин А.Г.* Падение Перуна. Становление христианства на Руси. М., 1988; *Новосельцев А.П.* Принятие христианства Древнерусским государством как закономерное явление эпохи // История СССР, 1988, № 4, с. 97–122; Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / [Г.Г. Литаврин, О.В. Иванова, Б.Н. Флоря и др.]. М., 1988; *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. М., 2001, с. 391–434; *Петрухин В.Я.* Крещение Руси: от язычества к христианству. М., 2006; *Милютенко Н.И.* Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. СПб., 2008; *Poppe A.* The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986–89 // DOP, 1976, vol. 30, p. 195–244; *Vodoff V.* Naissance de la chretiente russe. La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses consequences (XIe – XIIIe siecles). Paris, 1988; *Shepard J.* Some remarks on the Sources of the Conversion of Rus // Le origini e lo sviluppo della christianita slavo-byzantina. Roma, 1992. p. 59–95.

² *Аверинцев С.С.* Крещение Руси и пути русской культуры // Русское зарубежье в год Тысячелетия Крещения Руси / [ред. М. Назаров]. М., 1991. с. 52–60; *Аверинцев С.С.* Другой Рим: избранные статьи. СПб., 2005; *Бибииков М.В.* Византийский прототип древнейшей славянской книги. М., 1996; *Живов В.М.* Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси // Из истории русской культуры. М., 2000, т. 1. Древняя Русь, с. 586–617; *Чичуров И.С.* Политическая идеология Средневековья: Византия и Русь. М., 1990.

³ *Литавин Г.Г.* Византия и славяне – взаимные представления // The 17th International Congress of Byzantine Studies. Washington, 1986, p. 369–382; *Литавин Г.Г.* Представления “варваров” о Византии и византийцах VI–X вв. // ВВ, 1986, т. 46, с. 100–108;

до загальновідомих сюжетів і неодноразово інтерпретованих джерел може видаватися надто ризикованою, а сам ризик – невиправданим. Проте погодимося з Іваном Франком та Карлом Поппером у тому, що віднайдення помилок іноді не менш важливе, аніж визначення істини⁴, а дослідження історіографічно розробленої, але все ж дискусійної проблематики дає зручну нагоду не лише виявити помилки попередників, а й додати до них власні, які, таким чином, стимулюватимуть подальші пошуки. Залишається додати для читачів, “прѣвизлиха насыштѣшемся сладости книжныя”⁵, про те, що тема статті прямо не пов’язана із згаданими в Книзі церемоній “βαλτισμένοι Ρῶς” – тагмою у складі етерії Великого палацу⁶. Автор прагнув, настільки можливо, розглянути запровадження християнства на Русі у вимірі візантійської свідомості, уявлень ромеїв про хрещення росів або ж “тавроскіфів”, що їх Лев Диякон уважав, поділяючи погляди більшості своїх сучасників, земляками славнозвісного Ахілла⁷.

Уявлення про величну просвітницьку місію Другого Риму різко контрастує з феноменом відсутності у візантійській історіографії достатніх відомостей про хрещення Русі в кінці X ст. Це пояснюють загибеллю цілого комплексу джерел⁸, специфікою візантійського ставлення до місіонерства серед варварів⁹, або прагненням приховати неприємні для імперської гордості спогади про тяжке становище їхньої держави¹⁰.

Dvornik F. Byzantine Political Ideas in Kievan Russia // DOP, 1956, № 9/10, p. 73–122; Маджеска Дж. Царьград: образ Византии в русском средневековом фольклоре // ГЕНΝΑΔΙΟΣ. К 70-летию Г. Г. Литаврина. М., 1999, с. 118–128; Филипчук О.М. Роси у “Житті Георгія Амастрідського” // УІЖ, 2012, № 2, с. 173–189; Головка О.Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // Східний світ, 2003, № 1, с. 44–59; Головка О.Б. “Імперія ромеїв” в ідеологічних концепціях давньоруських мислителів // Ρωμαίος. Сборник статей к 60-летию проф. С.Б. Сорочана. Харьков, 2013, с. 116–131.

⁴ Франко І.Я. Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 тт. Література і мистецтво. Тт. 26–43. К., 1981, т. 34, с. 8; Поппер К. Логика научного исследования. М., 2004, с. 36–37.

⁵ Аментьев К.К. “Слово о законе и благодати” Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 // Византиноведение, 2005, т. 3, с. 124.

⁶ *Constantini Porphyrogeniti. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo / e recensione I.I. Reiskii // Corpus scriptorum historiae byzantinae, Bonnae, 1829, vol. 1, p. 579.*

⁷ *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / ex recens. C.V. Nasii // Corpus scriptorum historiae byzantinae, Bonnae, 1828, Pars 11, p. 150; Лев Диякон. История / Пер. М.М. Копыленко. М., 1988, с. 78–79.*

⁸ Успенский Ф.И. [Рец. на кн.:] Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. Барона В.Р. Розена. СПб., 1883 // ЖМНП, 1884, ч. 232, № 4 (апрель), с. 309–310.

⁹ Иванов С.А. Византийское миссионерство: можно ли сделать из варвара христианина? М., 2003, с. 220.

¹⁰ Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб., 1913, с. 29–30.

Поширилася точка зору, згідно з якою, християнізація Русі, на думку ромейів, трапилася ще в середині IX ст., відповідно, не було необхідності акцентувати увагу на подіях, що сталися півтора століття потому¹¹. Не намагаючись услід за Ф. Успенським “цілком розсіяти туман, що покриває наші відносини до Візантії за Володимира Святого”¹², спробуємо визначити можливі шляхи вирішення проблеми.

Коротко зупинимось на свідченнях візантійців про хрещення росів у IX ст. Вперше про поширення християнства серед росів йдеться в Житії Стефана Сузького – єпископа Сугдеї VIII ст.¹³ Серед посмертних чудес Святого в слов’янській редакції Житія (XV ст.) назване й навернення новгородського князя Бравліна, який напав на міста південного Криму незабаром після смерті єпископа. Варвари розорили територію “от Корсуна и до Корча” і пограбували могилу св. Стефана, аж раптом їх князь “в том часе разболеся. Обратися лице его назад, и лежа, пены точаше”. Бравлін отримує зцілення тільки після повернення награвованих цінностей і хрещення¹⁴. Житію Стефана Сузького присвячено безліч досліджень, але питання про достовірність його фактичних відомостей так і не отримало однозначного розв’язання¹⁵. В. Васильєвський вважав, що всі подробиці, невідомі за грецькою версією Житія, були вигадані давньоруським компільтором¹⁶, однак введення

¹¹ *Vlasto A.* The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970, p. 260; *Зубарь В.М., Павленко Ю.В.* Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. К., 1988, с. 170; *Бибиков М.В.* Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. М., 2004, т. 1, с. 60.

¹² *Успенский Ф.И.* Русь и Византия в X веке. Одесса, 1888, с. 36.

¹³ *Могаричев Ю.М.* Крымская агиография как отражение изменений в политической и церковной структуре Таврики иконоборческого периода (к постановке проблемы) // Проблемы истории, филологии, культуры, 2003, вып. 13, с. 262–265.

¹⁴ *Васильевский В.Г.* Житие Стефана Сузького // Васильевский В.Г. Труды. СПб., 1915, т. 3, с. 95–96; *Ivanov S.A.* The Slavonic Life of Stefan of Surozh / La Crimee entre Byzance et le Khaganat Khazar / [ed. par C. Zuckerman]. Paris, 2006, с. 161–163; Житие Стефана Сузького в контексте истории Крыма иконоборческого времени / [Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Е.В. Степанова, А.К. Шапошников]. Симферополь, 2009, с. 52–53.

¹⁵ *Васильевский В.Г.* Указ. соч.; *Вестберг Ф.* О Житии Стефана Сузького // ВВ, 1907, т. 14, вып. 2–3, с. 227–236; *Успенский Ф.И.* Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания // ЗООИД, 1915, т. 32, с. 209–210; *Da Costa-Loulliet G.* Y eut-il des invasions Russes dans l’Empire Byzantin avant 860? // Byzantion, 1941, vol. 15, p. 241–243; *Ševčenko I.* Hagiography of Iconoclast Period // Iconoclasm. Papers given in the 9th Spring Symposium of the Byzantine Studies University of Birmingham / [ed. by A. Bryer and J. Herrin]. Birmingham, 1975, p. 121–125; *Brubaker L., Haldon J.* Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources. An Annotated Survey. Aldershot, 2001, p. 227; *Могаричев Ю.М.* Указ. соч., с. 261–280; *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон. Харьков, 2005, ч. 2, с. 1164–1166; *Ivanov S.A.* Op. cit., p. 109–170; Житие Стефана Сузького...

¹⁶ *Васильевский В.Г.* Житие Стефана Сузького... с. CCLXIII.

в науковий обіг тексту Вірменського Життя довело помилковість цього твердження¹⁷. С. Іванов зробив висновок про те, що Вірменське і Церковно-слов'янське Життя спиралися на грецький оригінал кінця X ст., а початковий варіант Життя складено найближчим наступником св. Стефана на епископській кафедрі, Філаретом, на межі VIII–IX ст. Поява слов'янської переробки Життя, на його думку, сталася не пізніше XIV ст.¹⁸

Визнання наявності повідомлення про похід Бравліна (Проліса Вірменського Життя) у тексті втраченого грецького першоджерела все ж не вирішує питання про історичність самої події. Особистість ватажка русів викликає не менше сумнівів. Л. Мюллер вважав, що його ім'я походить від прізвиська “бровастий” (Augenbrane)¹⁹. Деякі вчені ототожили Бравліна з князем Володимиром Святославичем²⁰; цьому сприяло також і наступне, поміщене в Житті, чудо “о исцелении царицы корсунския Анны”²¹, в якій дослідники бачать порфірородну сестру Василя II і Константина VIII. Історія хрещення Володимира за “Корсунською легендою” і Бравліна-Проліса в Житті Св. Стефана походять від характерного для середньовічної агіографії сюжету про перетворення грішника “із Савла в Павла”, його просвітлення в результаті зцілення від хвороби.

Вірменське Життє Стефана Сурозького передає подробиці походу, невідомі укладачеві церковнослов'янської редакції (цитуємо за російським перекладом Т. Саргсян): “якийсь Проліс, зі злого і невірного народу, прийшов з військом, і зруйнував Керч і країну його, і рушив звідти в Шрсон [Херсон] і зруйнував той, і взяв у полон чоловіків і жінок, і дітей, і інших віддав мечу. Звідти прийшов з військом у Сухту [Сугдею] і як діяв у інших гаварах, так вчинив і в цьому гаварі, бо кров безвинних змішав із землею; взявши місто Сухта, і увійшовши в церкву святого Степанноса, викрав весь церковний посуд, золоте та срібне начиння і поважні облачення. І коли взяв (викрадене), щоб роздати війську своєму, тоді віднялися руки, і обличчя закам'яніло, і не міг рухатися, а трусився всім тілом, і страшно стало всьому війську. І повернувшись, поклали все начиння

¹⁷ *Bozoyan A.* La Vie Armenienne de Saint Etienne de Sougdaia // La Crimée entre Byzance et le Khaganat Khazar. Paris, 2006, p. 87–108; *Саргсян Т.Э.* Житие Стефана Сурожского в армянских манускриптах // Бахчисарайский историко-археологический сборник, 2008, вып. 3, с. 282–298.

¹⁸ *Ivanov S.A.* Op. cit., p. 110–111.

¹⁹ *Muller L.* Die Taufe Russlands. München, 1987, s. 31.

²⁰ *Kunik E.E.* Die Berufung der Schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. St. Petersburg, 1845, abth. 2, s. 348–353; *Иловайский Д.И.* Разыскания о начале Руси. М., 1882, с. 325; *Шахматов А.А.* Корсунская легенда о крещении Владимира. СПб., 1906. с. 121–122.

²¹ *Васильевский В.Г.* Житие Стефана Сурожского... с. 96; *Ivanov S.A.* Op. cit., p. 163.

церкви на своє (колишнє) місце, і після виправилось (його) обличчя і все тіло. І увірував у Бога (Проліс) і отримав хрещення в ім'я Святої Трійці. І пішла слава чудес по всьому світу, і надалі ніхто не наважувався заволодівати начинням церкви святого архіпастиря Степанноса. У той час благочестива цариця на ім'я Анна, вийшовши з Шрсона, (щоб) поїхати в Керч, захворіла дорогою і мучилася від болю”²². Таким чином, етнічна приналежність правителя варварів залишається невизначеною. Гіпотеза, що ототожнює його з Володимиром, надто малоюмовірна.

У Житті Георгія Амастрідського міститься розповідь про напад народу “Рос”, “як усі знають, дикою і жорстокою, що не має ніяких залишків людинолюбства”. Після грабунку і паплюження святині варвари відчують розслаблення в руках і ногах, а їх вагажок, розмовляючи з бранцем, переконуються в силі християнського Бога і звільняє християн. Роси видаються автору Життя “звірячими за вдачею, нелюдськими за справами”, “більш лютими, ніж вовки”²³. Не станемо розглядати питання про достовірність фактичних відомостей джерел; більш важливо підкреслити вкрай негативне ставлення автора до росів. Більшість дослідників відносять укладення Життя до першої половини IX ст., вважаючи його одним з найдавніших візантійських свідчень про Русь (ймовірний автор, за припущенням І. Шевченка – диякон Ігнатій, написав його до 843 р.)²⁴. Однак подальші розвідки змушують сумніватися і в авторстві Ігнатія, і в тому, що збережений текст відображає реалії IX ст. Услід за А. Маркопулосом, О. Филипчук вважає, що “роський” фрагмент Життя виявляє текстуальну і стилістичну залежність від четвертої гомілії Патріарха Фотія²⁵; на думку вченого, свідчення про похід росів має стосунок до 941 р., а не до більш раннього періоду русько-візантійських відносин²⁶. Точне датування відомостей Життя, збереженого в єдиному рукописі X ст., і їх атрибуція залишаються спірними.

Першою визначною подією русько-візантійських відносин став похід росів на Константинополь, який увінчався облогою столиці імперії 18 червня 860 р., після якої, за даними візантійських джерел, відбулося

²² Житие Стефана Сурожского..., с. 65–66.

²³ Васильевский В.Г. Житие Св. Георгия Амастридского // Васильевский В.Г. Труды. СПб., 1915, т. 3, с. 64–68.

²⁴ Sevchenko I. Hagiography...p. 121–125.

²⁵ Markopoulos A. La Vie de St. George d'Amastri et Photius // Jahrbuch des Osterreichischen byzantinistik, 1979, Bd. 28, s. 75–82; Филипчук О.М. Роси у Житті Георгія Амастрідського // УІЖ, 2012, № 2, с. 179.

²⁶ Филипчук О.М. Вказ. праця, с. 187–189.

хрещення верхівки варварів²⁷. У гомілії Патріарха Фотія роси схарактеризовані як “скіфський народ, жорстокий і варварський” (τὸ δὲ σκυθικὸν τοῦτο καὶ ὠμὸν ἔθνος καὶ βάρβαρον)²⁸. Про хрещення варварів Фотій говорить в Окружному посланні до східних патріархів, підкреслюючи, що народ Рос став підвладним і дружнім²⁹. Оскільки Окружне послання датується кінцем 866–початком 867 р., логічно припустити, що роси увійшли у візантійську сферу впливу між 860 і 867 рр. Продовжувач Феофана так говорить про ці події: “Надалі заподіяв зло ромеям набіг росів. Народ же цей скіфський, дикий і грубий (ἔθνος δὲ οὗτοι Σκυθικὸν ἀνήμερόν τε καὶ ἄγροικόν) спопелив сам негостинний Понт і оточив саме Місто; в той час Михаїл йшов війною на ісмаїлітів. Однак вони тоді, сповнені Божим гнівом ...вирушили додому; трохи пізніше досягло столиці їх посольство, благаючи зробити їх причетними Божого хрещення, що і здійснилося”³⁰. “Житіє імператора Василя” – п’ята книга хроніки Продовжувача Феофана, написана, найімовірніше, Константином Багрянородним, оповідає про відправлення на Русь архієпископа за часів Василя I Македонянина і Патріарха Ігнатія і викладає у зв’язку з цим поширену легенду про “неопалиме Євангеліє”³¹. Погодимось з тими дослідниками, які вбачають у цьому хрестоматійному тексті відображення місіонерської традиції і сумніваються в його тотожності історичній реальності³². Навіть якщо визнати факт хрещення певної групи росів візантійським архієпископом в останній третині IX ст., очевидно, що християни

²⁷ *Vasiliev A.A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946; *Бибиков М.В.* Византиноссика. М., 2004, т. 1. с. 206–207; *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 г. и начало Руси. СПб., 2010; *Цветков С.В.* Поход русов на Константинополь в 860 г. и проблема “выбора веры” // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Луцьк, Чернігів, 2011, с. 49–57; *Шумило С.* Князь Оскольд і християнізація Руси. К., 2010; *Шумило С.* Християнізаційні впливи на Русі в IX ст. // Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років. Луцьк, Чернігів, 2011, с. 58–73; *Гордієнко Д.С.* Становлення почитання Покрови Пресвятої Богородиці на Русі і похід росів на Константинополь 860 р. // Труды Київської духовної академії: богословсько-історичний збірник Київської православної духовної академії Київського патріархату, 2012, № 9. с. 18–26; *Гордієнко Д.С.* Похід росів на Константинополь 860 р. в історіографії та культурі Русі // Ρωμαϊός. Сборник статей к 60-летию проф. С.Б. Сорочана. Харьков, 2013, с. 132–143.

²⁸ *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // ДГВЕ 2000. М., 2003, с. 27.

²⁹ Там само, с. 73.

³⁰ *Theophanes Continuatus.* Chronographia / Ex recognitione I. Bekkeri // Corpus scriptorum historiae byzantinae, Bonnae, 1838, p. 196.

³¹ *Theophanis Continuati* lib. V. De Basilio Macedone // Corpus scriptorum historiae byzantinae, Vonnae, 1838, p. 342–343; *Продолжатель Феофана.* Жизнеописания византийских царей / [Изд. Подготовил Я.Н. Любарский]. СПб., 1992, с. 142–143.

³² *Филитчук О.М.* Роси у Житті Георгія Амастрідського..., с. 179.

становили серед них меншість. Для Лева Диякона і його сучасників північні варвари, як і раніше, є язичниками³³.

Можна припускати, що прийняття християнства княгинею Ольгою не викликало істотних змін у сприйнятті Русі візантійцями. Не торкаючись полеміки про дату і обставини хрещення княгині³⁴, відзначимо дві важливі деталі: хрещення (як і у випадку з Володимиром) видається швидше її особистою ініціативою, ніж наслідком місіонерської політики Константинополя³⁵; Ольга не була задоволена результатами своєї поїздки³⁶, що відобразилося в посольстві до німецького короля Оттона I з проханням надіслати єпископа і духовенство в 959 р.³⁷

Таким чином, оповіді візантійських авторів про хрещення росів у IX ст. дозволяють швидше відтворити сукупність їх уявлень про них як типових варварів, ніж реконструювати процес їх християнізації. Характеристика росів як жорстоких і диких вбивць до X ст. стає загальним топомосом візантійських історичних та агіографічних творів. Їх звірства біля стін Константинополя в 860 р. мальовничо зобразив патріарх Фотій; сценами вбивств і насильства повняться Життя Стефана Сурозького і Георгія

³³ *Leoni Diaconis Historiae* libre decem. p. 77, 105; *Lauxtermann M.* Byzantine Poetry from Pisides to Geometres. Wien, 2003, p. 308–309.

³⁴ Див.: *Ариньон Ж.-П.* Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // ВВ, 1980, т. 41, с. 113–124; *Литаврин Г.Г.* Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь // ВВ, 1981, т. 42, с. 35–48; *Литаврин Г.Г.* О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР, 1981, № 5, с. 173–183; *Литаврин Г.Г.* К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // Литаврин Г.Г. Византия и славяне. СПб., 2001? с. 429–437; *Pritsak O.* When and Where Was Ol'ga Baptized? // HUS, 1985, vol. 9, p. 5–24; *Obolensky D.* Olga's Conversion: the Evidence Reconsidered // HUS, 1988/1989, vol. 12/13, p. 145–158; *Müller L.* Die Erzählung der "Nestorchronik" über die Taufe Ol'gas im Jahre 954/955 // Zeitschrift für Slawistik, 1988, Bd. 33/6, s. 785–796; *Высоцкий С.А.* О дате поездки посольства Ольги в Константинополь // Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989, с. 154–161; *Назаренко А.В.* Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь // ВВ, 1989, т. 50, с. 66–83; *Назаренко А.В.* Еще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь: источноковедческие заметки // ДГВЕ 1992–1993. М., 1993, с. 154–168; *Гордієнко Д.С.* Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської Церкви // Ruthenica, 2006, т. 5, с. 12–18; *Гордієнко Д.С.* Княгиня Ольга: дискусія навколо хрещення // Софія Київська. Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко. К., 2011, с. 30–47; *Гордієнко Д.С.* Хрещення княгині Ольги: історіографічна традиція в контексті реалій X ст. // Лаврський альманах, 2005, вип. 14, с. 5–17.

³⁵ *Poppe A.* Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings // HUS, 1988/1989, vol. 12/13, p. 490.

³⁶ ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Л., 1926, т. 1, вып. 1, стб. 62–63.

³⁷ Див.: *Gordiyenko D.* The Mission of Kyivan Princess Ol'ga to the King Otto I in the Context of Rus' and Germany Foreign Policies // Byzantinoslavica, 2008, vol. 66, № 1/2, p. 107–118.

Амастридського. Невипадково саме з навалою росів пов'язані есхатологічні уявлення візантійців про падіння Константинополя³⁸. Скептицизм в очікуванні Другого Пришестя близько 6500 (992) р. пронизує поетичні рядки Йоанна Геометра, “Історію” Лева Диякона і багатьох інших свідків правління Василя II Болгаробійці³⁹. Складно відповісти на питання, чи є подібні уявлення відображенням реальності або ж наслідком укоріненого в свідомості ромеїв упередження. На думку Г. Літаврїна, показова жорстокість при нападі на Амастриду і Константинополь була покликана силою примусити імперію до визнання свого північного сусіда⁴⁰. Таке трактування видається не вповні обґрунтованим. Наімовірніше, роси грабували міста чорноморського узбережжя, керуючись тими ж мотивами, що і їх сучасники нормани, що наводили жах на середньовічну Європу⁴¹.

На відміну від попередніх випадків особистого хрещення князів і верхівки дружини услід за хрещенням Володимира настало запровадження християнства як державної релігії та встановлення тривалих (до 1043 р.) союзницьких відносин з Другим Римом. Візантійські автори *obiter dictum* повідомляють про матримоніальний союз Русі з імперією та надання після цього військової допомоги імператорам Македонської династії Василю II і Константину VIII у боротьбі проти апостасія Варди Фоки (небіж василевса Никифора II, доместик схол Сходу в 978–985 та 987 рр.). Згадка про захоплення Херсона “тавроскіфами” збереглася тільки в історії Лева Диякона, який нічого не повідомляє про пов'язане з цим хрещення ватажка росів⁴².

Відомості про російський військовий корпус у складі військ Василя II містять “Хронографія” Михаїла Пселла, “Синописис історій” Йоанна Скилиці і “Коротка історія” Йоанна Зонари. Михаїл Пселл порівняно небагато місця приділяє фактичному викладу суті подій; для нього головне – показати психологічний портрет правителя в умовах перманентних палацових змов і складної закулісної боротьби⁴³, а тому він небагатослівний

³⁸ *Поппе А.В.* О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988–989 гг. // Вестник Московского университета, 1978, серия 8: История, № 2, с. 53; *Поппе А.* The Political Background to the Baptism of Rus, p. 218.

³⁹ *Magdalino P.* The Year 1000 in Byzantium // Byzantium // Byzantium [ed. by P. Magdalino]. Leiden; Boston, 2003, p. 242–245.

⁴⁰ *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв). СПб., 2000, с. 62.

⁴¹ *Петрухин В.Я.* Русь и “все языци”. М., 2011, с. 67–72.

⁴² *Leoni Diaconis.* Historiae libri decem, p. 175–176.

⁴³ *Любарский Я.Н.* Михаил Пселл. Очерки по истории византийского предгуманизма. М., 1978, с. 204; *Kazhdan A.P.* Psellos, Michael // Oxford dictionary of Byzantium. New York, Oxford, 1991, vol. 3, p. 1755.

в описі участі “тавроскіфів” у битві під Хрисополем. Однак з даних Пселла випливає вирішальна роль “добірного загону тавроскіфів” у розгромі сил бунтівників: “Василевс же Василій засуджував недобррозичливість ромейв, і, оскільки незадовго до того прибув до нього від тавроскіфів добірний боездатний загін, то він, щойно підготувавши їх та інших чужинців з’єднану силу, послав їх на супротивне військо”⁴⁴. Праця Йоанна Скилиці є продовженням анналістичної традиції і, насамперед, “Хронографії” Феодана Сповідника. “Синопис” цінний завдяки використанню нині втрачених джерел – для періоду правління Василя II це історичний твір Феодора Севастійського⁴⁵. За припущенням В. Васильєвського, саме хроніка Феодора Севастійського могла містити відомості про хрещення Володимира та Русі, що знайшли місце в більш пізніх джерелах⁴⁶. Хроніст свідчить, що військову допомогу Василій II отримав тільки після встановлення родинних зв’язків з “архонтом росів”: “Василевс багаторазово переконував Дельфіну (патрикія Калокіра Дельфіну, колишнього катепана Італії, прихильника апостата Варди Фоки – *О.Р.*) відступити від Хрисополя і не робити табору навпроти столиці, і оскільки той не послухав, приготував кораблі вночі і помістив у них росів (бо отримав союзників, закликавши їх і зробившись швагром архонту їх Володиміру через сестру свою Анну), переправившись з котрими, відчайдушно нападає на ворогів і легко долає їх”⁴⁷. Практично та ж інформація про битву під Хрисополем знаходиться і в хроніці Йоанна Зонари: “При цьому, коли Дельфіна розташував табір під Хрисополем, на нього раптово напав василевс з народом роським (адже уклавши шлюб Володимира, їх володаря, з сестрою своєю Анною, отримав там союзників)”⁴⁸. Примітно, що, повідомляючи про шлюб Анни і Володимира (τὸ κῆδος), візантійські історики мовчать про хрещення князя, яке було необхідною умовою цього.

Ситуацію прояснює арабський історик з сирійської Антиохії Ях’я, у праці якого, ймовірно, використовувалися втрачені візантійські джерела. З тексту випливає, що прибуле після початку апостасію Варди Фоки

⁴⁴ The History of Psellus / ed. by C. Sathas. London, 1899, p. 7; *Васильєвський В.Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // Труды В.Г. Васильевского. СПб., 1908, т. 1, с. 197; *Михаил Пселл.* Хронография / Пер. Я.Н. Любарского. М., 1978, с. 10.

⁴⁵ *Бибиков М.В.* Историческая литература Византии. СПб., 1998, с. 138–139.

⁴⁶ *Васильєвський В.Г.* Русско-византийские отрывки. II. К истории 976–986 гг. // Труды В.Г. Васильевского. СПб., 1909, т. 2, вып. 1, с. 67–68.

⁴⁷ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* / [recens. I. Thurn] // *Corpus fontium historiae byzantinae.* Berolini, 1973. vol. 5, p. 336.

⁴⁸ *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum* / [ex recens. Mauricii Pinderi] // *Corpus scriptorum historiae byzantinae.* Bonnae, 1897, t. 3, p. 552–553.

візантійське посольство мало на меті отримати військову підтримку русів, яка була надана, “коли було вирішено ...справу про шлюб”. Умовою одруження з сестрою василевсів було прийняття християнства “царем” русів і народом, а згодом Василій II “надіслав ...митрополитів і єпископів”⁴⁹. Вибудовується такий логічний ланцюжок: прибуття візантійського посольства – згода хреститися – договір про шлюб і одруження – військова допомога. Абу Шуджа ар-Рудраварі також підтверджує факт хрещення Володимира, його шлюб з сестрою імператорів і подальшої військової підтримки⁵⁰. У світлі даних джерел не можна стверджувати, що взяття Херсона військами Володимира стало акцією у відповідь на порушення договору Візантією. Найімовірніше, і договір про шлюб, і військово-політичний союз були укладені вже після переможної для росів облоги міста.

Щоправда, про християнізацію Русі наприкінці X ст. свідчать одна з Малих хронік (Cod. Vat. gr. 840) та анонімне “Точне оповідання про те, як хрестився народ росів”⁵¹. Оповідання запозичує з хроніки Продовжувача Феофана мотив неопалимого Євангелія і передає легенду про вибір віри Володимиром Святославичем, відому також і з Повісті временних літ. П. Шрайнер вважає, що автор літописного і житійних оповідань про “випробування віри” використав їх візантійський архетип⁵². Не можна не погодитися з В. Регелем у тому, що ця пам’ятка є пізньою (XIII–XIV ст.) компіляцією, створеною на підставі письмових джерел⁵³. Грубий анахронізм (віднесення подій до часу правління Василя I Македонянина), характерне для пізньовізантійського періоду титулування правителя росів *μεγας ρηγας*, плутанина викладу не дозволяє бачити в “Оповіданні” якусь історичну цінність⁵⁴. Повідомлення “Малої хроніки” також слід визнати вторинним: запис про хрещення Володимира в 6496 р. зберігся в рукописі руського походження XIV ст., що належав київському митрополитові, згодом кардиналу Ісидору, учаснику Ферраро-Флорентійського собору 1438–1439 рр.⁵⁵

⁴⁹ Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки Императорской Академии наук, 1883, т. 44, Приложение 1, с. 23–24; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche / [ed. et trad. en francais par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev] // Patrologia orientalis, 1932, t. 23, fasc. 2, p. 423–424.

⁵⁰ Кримський А.Ю., Кезма Т. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь. К., 1927, с. 13–14.

⁵¹ Narratio de russionum ad fidem christianam conversione // Analecta Byzantino-Russica / [ed. W. Regel]. Petropolis, 1891, p. 44–51; Schreiner P. Die byzantinischen kleinchroniken // Corpus fontium historiae byzantinae. Wien, 1975, vol. 12/1, S. 677–678.

⁵² Шрайнер П. Miscellanea byzantino-russica // ВВ, 1991, т. 52, с. 156–157.

⁵³ Analecta Byzantino-Russica / [ed. W. Regel]. Petropolis, 1891, p. XXXII.

⁵⁴ Narratio de russionum ad fidem christianam conversione, p. 47–49.

⁵⁵ Шрайнер П. Miscellanea byzantino-russica, с. 157.

Раптове перетворення “диких і жорстоких” язичників у союзників та християн не спричинило за собою зміни стереотипного ставлення до них в очах сучасників. Пролити світло на ставлення візантійського суспільства до варварів допомагають вірші Йоанна Геометра, присвячені нещастям Візантії в останній чверті X ст. Поет чітко протиставляє час Никифора Фоки – період розквіту Імперії – її сучасному жахливому становищу. У вірші “На болгар” (22 епіграма) Йоанн Геометр залишив фразу: “Прийміть, фракійці, скіфів своїми союзниками проти друзів, колишніх союзників проти скіфів”⁵⁶. В. Васильєвський вважав, що в цих рядках відображено перехід від ворожих відносин Русі та Візантії до союзницьких, що стався у 80-х рр. X ст.⁵⁷ Навпаки, О. Назаренко визнає, що в епіграмі йдеться про русько-болгарський союз проти Візантії⁵⁸. Поетичні рядки не дозволяють прояснити фактичну канву подій, проте говорять про сприйняття ромеями нових союзників, які в їх розумінні залишалися грубими і підступними. Витоки стереотипних поглядів візантійців стосовно варварів можна віднайти в особливостях їх великодержавної доктрини, що неодноразово підкреслювалося дослідниками⁵⁹. Безсумнівна і втрата переважної більшості першоджерел візантійського походження, що стосувалися правління Василя II (976–1025)⁶⁰. Однак, як видається, пояснення мовчання про хрещення князя Володимира і Русі тільки за допомогою цього було б неповним. Причини відсутності свідчень про безсумнівно важливий успіх ромейської дипломатії та церковної місії можна знайти в історії самої Візантії і Константинопольської Церкви кінця X ст.

Хронологія перебування Константинопольських патріархів на кафедрі в цей період залишається предметом вчених суперечок⁶¹. Патріарх Антоній III Студит, муж, за словами Лева Диякона, “божественний

⁵⁶ *Ioannis Geometrae Carmina // Patrologia graeca* [accuravit J.-P. Migne]. Parisi, 1863, t. 106, col. 919.

⁵⁷ *Васильєвський В.Г.* К истории 976–986 гг..., с. 114–120.

⁵⁸ *Назаренко А.В.* Древняя Русь на международных путях..., с. 431.

⁵⁹ *Hunger H.* Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden. Wien, 1964, s. 73–75; *Сорочан С.Б.* Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. Харьков, 2011, с. 33–35.

⁶⁰ *Holmes C.* Basil II and the Governance of Empire. New York, 2005, p. 36.

⁶¹ *Laurent V.* La chronologie des patriarches de Constantinople de 996 a 1111 // *Echos d'Orience*, 1936, t. 35, с. 67–82; *Gregoire H., Orgels P.* La chronologie de Nicolas II Chrysoberges // *Byzantion*, 1954, t. 24, p. 157–172; *Grumel V.* Chronologie patriarchale au Xe siecle // *Revue des etudes byzantines*, 1964, t. 22, p. 45–71; *Grumel V.* La chronologie. Paris, 1958, p. 436; *Darrouzes J.* Sur la chronologie de patriarche Antoine III Stoudite // *Revue des etudes byzantines*, 1988, t. 46, p. 55–60.

і ангелоподібний”⁶², був змушений зректися сану під час апостасія Варди Скліра⁶³ (переможця князя Святослава в 970–971 рр., доместика схол Сходу за часів Йоанна Цимісхія), ймовірно, через підозри в симпатіях до останнього. Надалі інформація джерел суперечлива. За даними Ях’ї Антіохійського, чії хронологічні вказівки зазвичай вважаються точними, Миколай II Хрисоверг став Патріархом на четвертому році правління Василя II (тобто в 979 р.) і очолював Церкву 12 років⁶⁴. Його наступник, магістр Сісіній зайняв першосвятительський престол у день Пасхи, 12 квітня 996 р., і керував Церквою два роки і чотири місяці. До його призначення константинопольська кафедра залишалася вдовицею чотири роки, “тому що цар був зайнятий війною в Болгарії”⁶⁵. Наступний Патріарх, Сергій II, колишній ігумен монастиря св. Мануїла і родич Патріарха Фотія⁶⁶, сім’ї якого і належав цей монастир, був призначений у двадцять шостий рік царювання Василя, тобто в 1001 р.⁶⁷ У 998–1001 рр. престол Константинопольського патріарха знову був вакантним, причиною чого, найімовірніше, знову стала зайнятість василевса, що воював у 999 р. у Сирії, а потім у Болгарії⁶⁸.

Візантійські автори передають послідовність подій дещо інакше. За даними Йоанна Скилиці, впродовж чотирьох з половиною років – від зречення Антонія III Студита і до призначення Миколая II Хрисоверга – кафедра Константинопольського першосвятителя залишалася вільною⁶⁹. Після 12 років і 8 місяців святительства Хрисоверга його місце зайняв Сісіній, “людина уславлена і досконало обізнана у лікарському мистецтві”, який, у свою чергу, невдовзі залишив світ після трьох років пастирства⁷⁰. Списки Константинопольських патріархів (Никифора Калліста, Леунклавія та Atheniensis 1429) також різняться в позначенні тривалості перебування ієрархів на престолі⁷¹. Зважаючи на це, зрозумілі суперечності в реконструкціях дослідників: так, В. Грюмель вважає, що Антоній III

⁶² *Leo Diaconus. Historiae libri decem*, p. 165; *Лев Диакон. История*, с. 86.

⁶³ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, p. 328; *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History* / [transl. by J. Worthley, with introductions by J.-Cl. Cheynet and B. Flusin]. Cambridge, 2010, p. 311.

⁶⁴ *Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца...*, с. 14; *Histoire de Yahya...*, p. 402.

⁶⁵ *Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца...*, с. 33; *Histoire de Yahya...*, p. 444.

⁶⁶ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum...*, p. 340.

⁶⁷ *Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца...*, с. 43; *Histoire de Yahya...*, p. 463.

⁶⁸ *Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца...*, с. 40–42; *Histoire de Yahya...*, p. 457–462.

⁶⁹ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum...*, p. 328; *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History...*, p. 311.

⁷⁰ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum...*, p. 340; *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History...*, p. 323.

⁷¹ *Darrouzes J. Sur la chronologie de patriarche Antoine III Stoudite...*, p. 57.

очоловав Церкву з грудня 973 по січень 976 рр., а Миколай II Хрисоверг – після чотирьох з половиною років вакансії, з травня 980 до 16 грудня 992 рр.⁷² (число та місяць смерті відомі з Константинопольського синаксаря)⁷³; на думку Ж. Даррузеса, Антоній III був Патріархом у грудні 973 – червні 978 рр.⁷⁴ У будь-якому випадку, очевидно, що Патріарший престол був вакантним кілька разів, зокрема і в 992–996 рр., у період запровадження християнства як державної релігії на Русі. У цих умовах не дивно, що джерела мовчать про справи далекої Руської митрополії. Безсумнівна і жорсткість церковної політики Василя II, котрий повністю підпорядкував Церкву своєму диктату і не раз звільняв її ієрархів у залежності від політичної доцільності: крім уже згаданого випадку з Антонієм Студитом (що, втім, швидше було справою рук паракімомена Василя Лакапіна), василевс примусив до зречення Антиохійського патріарха Агапія, висланого в один зі столичних монастирів, тому що той необачно надіслав листа до Варди Фоки, схвалюючи якийсь його намір. Новим предстоятелем Антиохійської Церкви був призначений константинополец, хартофілакс Св. Софії Йоанн⁷⁵. Ймовірно, переміщення на київську кафедру Феофілакта, митрополита Севастійського, було обумовлено подібним вольовим рішенням самодержця, який і на цей раз не зважив на церковні канони⁷⁶. Зрозуміло, не було підстав додатково розголошувати про такий, нехай і вимушений, “перелюб” ієрарха.

Поведінка самих росів у складі візантійських військ також не сприяла поліпшенню їх репутації. Під час сирійської кампанії 999 р. роси з “русько-варязького” корпусу, що перебував вже десять років у складі візантійської армії, спалили церкву Св. Константина в м. Хімс разом з наївними жителями, які сподівалися на те, що християнський імператор не зруйнує святиню, “і були відвезені мідь її і свинець”⁷⁷. Такий інцидент свідчить про те, що, як і раніше, варвари, які, можливо, пройшли *prima signatio* або навіть формально хрестилися, не вважали себе пов’язаними ніякими релігійними зобов’язаннями. Певно, це не додавало підстав

⁷² *Grumel V. Chronologie patriarchale au Xe siecle...*, p. 70.

⁷³ *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* / [ed. H. Delehay]. Bruxelles, 1902, col. 314.

⁷⁴ *Darrouzes J. Sur la chronologie de patriarche Antoine III Stoudite...*, p. 60.

⁷⁵ *Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца.* с. 26, 33; *Histoire de Yahya...*, p. 428, 445.

⁷⁶ *Laurent V. Aux origines de l’Église russe: l’établissement de la hierarchie byzantine* // *Echos d’Orient*, 1939, t. 38, p. 292–294; *Honigmann E. Studies in Slavic Church History. IV. Theophylactos, the First Metropolitan of Russia?* // *Byzantion*, 1944/1945, vol. 17, p. 148–158; *Grumel V. Chronologie patriarchale...*, p. 51–55; *Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus...*, p. 204–205.

⁷⁷ *Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца...*, с. 40; *Histoire de Yahya...*, p. 458.

зараховувати їх до християн в очах як ромеїв, так і арабів. У наступному році, мандруючи за василевсом у здобуті Візантією володіння правителя Тао Давида III Великого (Куропалата), роси вельми своєрідно виконали євангельську заповідь непротилвення злу, помстившись за вбивство в бійці свого товариша знищенням всього грузинського війська, “князів та васалів тайкських”⁷⁸. Невипадкова негативна характеристика “варварського племені, яке весь час кипить злістю і ненавистю до ромейської держави”, дана Михаїлом Пселлом, свідком русько-візантійської війни 1043 р.⁷⁹ І хоча можна вважати, що Пселл намагався приховати дійсні причини конфлікту⁸⁰, він відтворив саме ту ж, актуальну для своїх сучасників, тенденцію ставлення до тавроскіфів. Минуло ще чимало років, перш ніж вони постали у сприйнятті візантійців тим “християннішим народом”, якого з вдячністю згадає Микита Хоніат⁸¹.

⁷⁸ Всеобщая история Степаноса Таронского / Пер; с арм. Н. Эмина. М., 1864, с. 200.

⁷⁹ Μιχαήλ Ψέλλου Εκατονταετηρίς Βυζαντινής Ιστορίας / [επιστάσια Κ.Ν. Σάθα] // Bibliotheca graeca medii aevi Parisi, 1874, vol. 4, σ. 144; *Михаил Пселл*. Хронография / [Пер. Я.Н. Любарского]. М., 1978, с. 95.

⁸⁰ *Васильевский В.Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // Труды В.Г. Васильевского. СПб., 1908, т. 1, с. 307; *Литаврин Г.Г.* Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. // ВВ, 1967, т. 27, с. 71–72; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000, с. 241–242.

⁸¹ Nicetae Choniatae Historia / [ex recens. I. Bekkeri] // Corpus scriptorum historiae byzantinae. Bonnae, 1835, p. 691–692.